

# Πανίερος ναός Αναστάσεως Ιεροσολύμων

## Τα παρεκκλήσια της Αγίας Ελένης και της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού\*

**Σαπφώ Ταμπάκη**

Αρχαιολόγος, Α.Π.Θ.

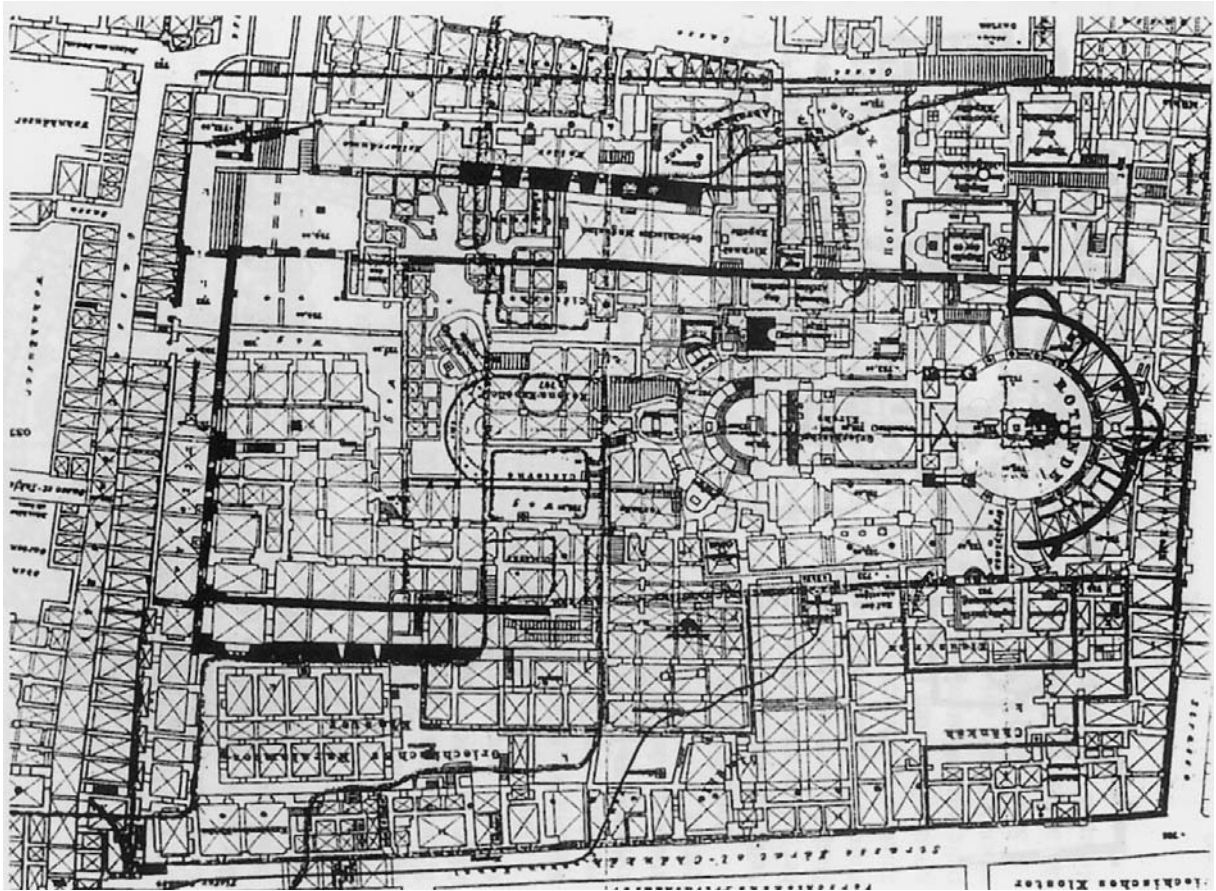
*«Το χέρι μου να ξεχαστεί ποτές μου αν σε ξεχάσω Ιερουσαλήμ»  
Ψαλμοί, ρλζ'*

Το κτιριακό συγκρότημα του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα περιλαμβάνει, εκτός από τη Ροτόντα του Τάφου, τον Γολγοθά, τον κυρίως Ναό και πολλά παρεκκλήσια, τα οποία αποτελούν προσκυνήματα για τους Χριστιανούς (Εικ. 1). Στα κυριότερα ανήκουν το παρεκκλήσιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού και αυτό της Αγίας Ελένης, στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος και σε επίπεδο χαμηλότερο από όλους τους υπόλοιπους χώρους.

Σύμφωνα με την παράδοση η Αγία Ελένη, μετά το όραμα του γιού της<sup>1</sup>, αναζήτησε στην Ιερουσαλήμ τον Τάφο, τον τόπο της Σταύρωσης και στη συνέχεια τον Τίμιο Σταυρό του Χριστού, κατά την εποχή του επισκόπου Ιεροσολύμων Μακαρίου. Οι Χριστιανοί είχαν διατηρήσει στη μνήμη τους τη θέση της Σταύρωσης, την οποία οι Ρωμαίοι είχαν φροντίσει να καλύψουν με όγκους χώματος και να βεβηλώσουν με την ανέγερση ναού της Αφροδίτης<sup>2</sup>. Η περιοχή αυτή, που ήταν παλαιό λατομείο και τόπος εκτέλεσης θανατικών ποινών και ταφών, βρισκόταν στα χρόνια του Χριστού έξω από τα τείχη της πόλης<sup>3</sup>. Μετά την ταύτιση της θέσης της Σταύρωσης, δηλαδή του Γολγοθά, η επιθυμία της Αγίας Ελένης ήταν η ανεύρεση του Σταυρού, ο οποίος είχε ριφθεί σε όρυγμα του λατομείου. Η ακριβής θέση αποκαλύφθηκε τελικά με τη βοήθεια ενός σοφού Εβραίου, του Ιούδα. Δόθηκε τότε εντολή να ανασκαφεί το τμήμα αυτό και βρέθηκαν σε βάθος 20 οργυιών

τρεις σταυροί, ο ένας του Ιησού και οι δύο των ληστών (Εικ. 2). Προκειμένου να γίνει η ταυτοποίηση οι σταυροί τοποθετήθηκαν με τη σειρά στο σώμα νεκρής γυναίκας και μόλις ο Τίμιος Σταυρός του Χριστού το άγγιξε, αυτή αναστήθηκε. Ο Ιούδαςπίστευσε μόλις είδε το θαύμα, βαπτίσθηκε, πήρε το όνομα Κυριακός και διαδέχθηκε αργότερα τον επίσκοπο Μακάριο. Ο Μεγάλος Κωνσταντίνος αποφάσισε να κτισθεί στη θέση αυτή το συγκρότημα του Ναού της Αναστάσεως. Επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη η Αγία Ελένη έφερε μαζί της ένα μεγάλο τμήμα του Σταυρού και οι ήλοι του χρησιμοποιήθηκαν στην ιπποσκευή του αυτοκράτορα για να του φέρνουν, ως ευλογημένοι, πάντοτε νίκες<sup>4</sup>.

Η παράδοση αυτή καταγράφηκε αργότερα και μας διασώθηκε σε χειρόγραφα στην ελληνική, στη λατινική και στη συριακή γλώσσα. Το γεγονός ότι τα χειρόγραφα που βρέθηκαν ως σήμερα είναι αρκετά μεταγενέστερα<sup>5</sup> οδήγησε στην άποψη ότι η παράδοση της Εύρεσης του Σταυρού είναι πολύ νεότερη από την ανέγερση του Ναού και ακόμη ότι η Αγία Ελένη δεν είχε σχέση με την ανακάλυψη του Σταυρού<sup>6</sup>. Η άποψη αυτή επικαλείται ακόμη, ως επιβεβαίωση, την έλλειψη αναφοράς της παράδοσης στο κείμενο του Ευσεβίου<sup>7</sup>. Από το κείμενο του Ευσεβίου, που περιγράφει με θαυμασμό την πολυτέλεια της κατασκευής και τον πλούτο της διακόσμησης, λείπουν και άλλα στοιχεία, όπως π.χ. η αναφορά στο παρεκκλήσιο του Γολγοθά, για το



Εικ. 1. Κάτοψη του συγκροτήματος του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως (από Mommert, C.).



Εικ. 2. Η Αγία Ελένη βρίσκει το Σταυρό, Μικρογραφία χειρογράφου, par. gr. 510, 9<sup>ος</sup> αι.

οποίο όμως όλες οι πληροφορίες από τις πηγές και από το ίδιο το μνημείο δείχνουν ότι ανήκει στην αρχική, κωνσταντινεία φάση του Ναού<sup>8</sup>.

Η ύπαρξη του λειψάνου του Τιμίου Σταυρού από πολύ νωρίς μέσα στον Ναό, όπως και η απόδοση της Εύρεσής του στην Αγία Ελένη, είναι δύσκολο επομένως να αμφισβητηθεί, όπως δείχνει η εξέταση άλλων πρώιμων πηγών και θρησκευτικών κειμένων.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιεροσολύμων Κύριλλος αναφέρει στις Κατηχήσεις του<sup>9</sup>, του 347-348 μ.Χ.: "...ελέγχει με ούτος ο Γολγοθάς, ου πλησίον νυν πάντες πάρεσμεν· ελέγχει με του σταυρού το ξύλον, το κατά μικρόν εντεύθεν πάση τη οικουμένη λοιπόν διαδοθέν...". Ο ίδιος σε επιστολή του στον Κωνσταντίο, λίγα χρόνια αργότερα, γράφει "Επί μεν γαρ του θεοφιλεστάτου και της μακαρίας μνήμης Κωνσταντίνου του σου πατρός, το σωτήριον του σταυρού ξύλον εν Ιεροσολύμοις ηύρηται, της θείας χάριτος, τω καλώ ζητούντι την ευσέβειαν, των αποκεκρυμμένων αγίων τόπων παρασχούσης την εύρεσιν"<sup>10</sup>.

Υπάρχουν ακόμη πολλές μαρτυρίες ότι το Τιμίο Ξύλο φυλασσόταν σε ειδικό χώρο στη Βασιλική και εκτιθόταν σε προσκύνημα τη Μεγάλη Παρασκευή. Οι τελετές της Μεγάλης Εβδομάδας και η προσκύνηση του Σταυρού περιγράφονται αναλυτικά από την μοναχή Αιθερία, που επισκέφθηκε τους Αγίους Τόπους από το 381 έως το 384 μ.Χ.<sup>11</sup> και αναφέρει σχετικά ότι: "Όταν γίνει η απόλυση στον τόπο του Σταυρού...φέρνουν την επίχρυση ασημένια λειψανοθήκη που μέσα βρίσκεται το Τιμίο Ξύλο του Σταυρού· την ανοίγουν, την παρουσιάζουν και βάζουν πάνω στο τραπέζι το Ξύλο του Σταυρού και την επιγραφή...όλος ο κόσμος έρχεται, πιστοί και κατηχούμενοι, και γονατίζοντας μπροστά στο τραπέζι, ασπάζονται το Τιμίο Ξύλο και φεύγουν".

Οι κυριότερες άλλες αναφορές του χώρου και του Σταυρού, τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, είναι<sup>12</sup>:

- του 440 μ.Χ., του επισκόπου Ευχερίου,
- του 530 μ.Χ., της Επίτομης περιγραφής Ιεροσολήμ/Breviarius de Hierosolyma, όπου αναφέρεται ότι "In introitu basilicae ipsius ad sinistram partem est cubiculus, ubi crux Domini posita est",
- του 570 μ.Χ., του Anonymous Placentinus,

"De Golgotha usque ubi inventa est crux sunt gressos quinquaginta.",

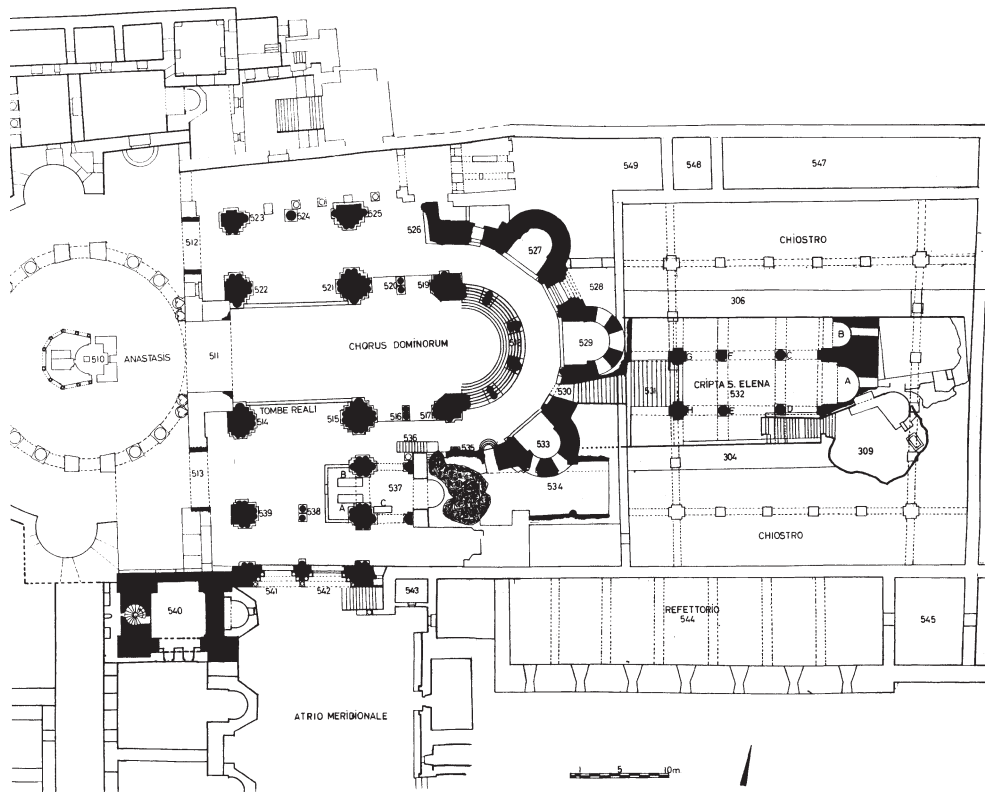
- του 670 μ.Χ., του επισκόπου Αρκούλφου, ο οποίος όχι μόνον διηγείται ότι "...basilica magno cultu a rege Constantino constructa, quae et Martyrium appellatur, in eo, ut fertur fabricatum loco, ubi crux Domini cum aliis, latronum binis crucibus sub terra abscondita...", αλλά παραθέτει στο σχέδιο του Ναού, που συνοδεύει το κείμενό του, στο χώρο της Βασιλικής τρεις σταυρούς και υπομνηματίζει "constantina basilica hoc est martyrium in quo loco crux domini cum binis latronum crucibus sub terra reperta est",
- του 7<sup>ου</sup> αι. μ.Χ., μιας αρμενικής περιγραφής των Αγίων Τόπων,
- του 723-726 μ.Χ., του S. Willibaldi στο Itinerarium του.

Η παλαιότερη αναφορά του γεγονότος της Εύρεσης, που χρονολογείται το 530 μ.Χ., βρίσκεται στο κείμενο του αρχιδιακόνου Θεοδοσίου, ο οποίος αναφέρει ότι "Inventio sanctae crucis, quando inventa est ab Helena matre Constantini XVII. Kal. Octobris, et per septem dies in Hierusalem ibi ad sepulchrum Domini missas celebrantur et ipsa crux ostenditur"<sup>13</sup>.

Από τον 8<sup>ο</sup> αι. και μετά διασώζονται πολύ περισσότερα κείμενα και υπάρχουν περισσότερες αναφορές στην Εύρεση. Τα στοιχεία αυτά από τις πρώιμες πηγές τεκμηριώνουν τη λατρεία του Τιμίου Ξύλου από πολύ νωρίς και την πεποίθηση της Εύρεσής του από την Αγία Ελένη. Είναι γνωστό ότι συχνά οι παραδόσεις παραμένουν για αιώνες σε προφορική μορφή, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι ιδιαίτερα έντονες ή ότι δεν εμπεριέχουν ιστορικά στοιχεία.

Στο πολύπλοκο συγκρότημα του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως διατηρούνται σήμερα τμήματα από όλες τις κύριες φάσεις του<sup>14</sup>:

- την ανέγερσή του από τον Κωνσταντίνο από το 327 μ.Χ. και εξής,
- την επιδιόρθωση του ηγουμένου Μόδεστου μετά την καταστροφή από τους Πέρσες το 614 μ.Χ.,
- την αναστήλωση του Κωνσταντίνου Β' Μονομάχου από το 1042-1048, μετά την καταστροφή από τον Χαλίφη Αλ Χακίμ της Αιγύπτου το 1009,
- τη μετατροπή-κατασκευή από τους Σταυρο-



Εικ. 3. Κάτοψη, Ναός Αναστάσεως-Παρεκκλήσια Αγίας Ελένης και Εύρεσης του Σταυρού (από Corbo, V.).

φόρους από το 1111-1149, μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ το 1099

- και τις εργασίες επιδιόρθωσης από τον αρχιμάστορα Κομνηνό το 1810, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά το 1808.

Τα δύο παρεκκλήσια που εξετάζονται εδώ βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος (Εικ. 3). Από τον ημικυκλικό περιδρόμο πί-

σω από την αψίδα του Ιερού του Ναού της Αναστάσεως μία κλίμακα οδηγεί στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης, από το οποίο, με άλλη κλίμακα, στο νοτιοανατολικό του άκρο, κατεβαίνει κανείς στο παρεκκλήσιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, έναν χώρο σκαλισμένο στο βράχο. Τα δύο παρεκκλήσια αποτελούν το βαθύτερο λατρευτικό τμήμα του συγκροτήματος και η υψομετρική δια-



Εικ. 4. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης, κεντρικός χώρος, Χαρακτικό του 1839 του D. Roberts.

φορά από το επίπεδο του σημερινού Ναού και του περιδρόμου ξεπερνά τα 10 μ.

Το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης είναι ένας ικανός σε μέγεθος ναός, σταυροειδής σύνθετος τετρακλίονιος με τρούλο (Εικ. 4). Δυτικά και εκατέρωθεν του κάτω μέρους της κλίμακας στα βόρεια και στα νότια ανοίγονται δύο γωνιαία διαμερίσματα (Εικ. 5). Ανατολικά καταλήγει σε δύο αψίδες, την κεντρική (Εικ. 6) και τη βόρεια, ενώ τη θέση της νότιας αψίδας καταλαμβάνει η κλίμακα που οδηγεί



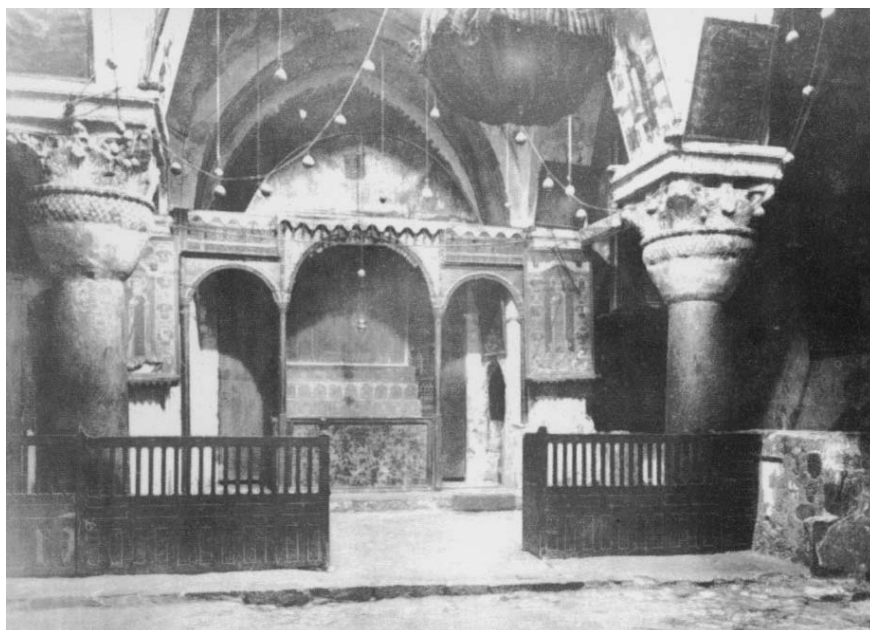
Εικ. 5. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Βόρειο γωνιαίο διαμέρισμα.

στο παρεκκλήσιο της Εύρεσης. Το κάτω μέρος όλων των τοίχων, βόρεια και νότια, σχηματίζεται από λαυξεμένο βράχο, επάνω στον οποίο υψώνεται η ανωδομή τους από μεγάλους γωνιόλιθους. Η δυτική και βόρεια πλευρά του βόρειου διαμερίσματος αποτελείται σε αρκετό ύψος από λαυξεμένο βράχο, ενώ στη γωνία ανοίγεται στο βάθος του βράχου ένα πηγάδι. Το νότιο διαμέρισμα έχει ακόμη έναν χώρο δυτικά του και, όπως απέδειξαν έρευνες στο τμήμα ακόμη δυτικότερα και προς τον Γολγοθά, λατομικές εργασίες είχαν αφαιρέσει τον βράχο σε αρκετό βάθος στην περιοχή αυτή. Εκτός από τον κεντρικό τρούλο (Εικ. 7), η οροφή αποτελείται από στενές καμάρες και ενδιάμεσά τους σταυροθόλια. Επάνω από την οροφή του παρεκκλησίου σχηματίζεται αυλή, η οποία κάποτε ανήκε



Εικ. 7. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης, Τρούλος.

Εικ. 6. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης, κεντρική αψίδα σε φωτογραφία του 1900 της American Colony Jerusalem.





**Εικ. 8.** Αυλή επάνω από το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης, μπροστά ο τρούλος και γύρω λείψανα στοών της σταυροφορικής Μονής. Φωτογραφία του 1893 της American Colony Jerusalem.

στη μονή που είχε ανεγερθεί εκεί από τους Λατίνους Σταυροφόρους (Εικ. 8) μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ. Στο κέντρο αυτής της αυλής, στην οποία υπάρχει και η μία είσοδος προς το συγκρότημα του Ναού, εξέχει το τύμπανο και η κορυφή του τρούλου (Εικ. 9). Στο νότιο τμήμα της τοικοποιίας που στηρίζει την καμάρα πριν από την κεντρική αψίδα υπάρχει τοξωτό άνοιγμα, που ονομάζεται κάθισμα της Αγίας Ελένης (Εικ. 10).

Το παρεκκλήσιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού έχει ακανόνιστο σχήμα (Εικ. 3,13). Ο χώρος αυτός, σκαλισμένος στον βράχο, είναι λείψανο παλαιού λατομείου με ορατά τα ίχνη από τη λάξευση στις τρεις πλευρές του και στην οροφή του (Εικ. 11,12). Μόνο η βόρεια πλευρά του αποτελείται από τοίχο, ενώ βορειοανατολικά ανοίγεται μία κτιστή ημικυκλική αψίδα. Νοτιότερα από την αψίδα, σε μικρή λάξευση του βράχου, υπάρχει στο έδα-



**Εικ. 9.** Τρούλος παρεκκλησίου Αγίας Ελένης.



**Εικ. 10.** Το κάθισμα της Αγίας Ελένης.



Εικ. 11. Παρεκκλήσιο της Εύρεσης. Είσοδος και λαξευμένος βράχος.



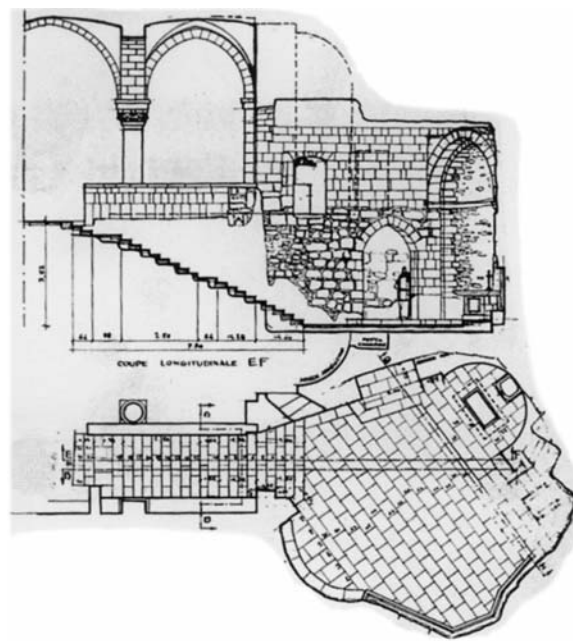
Εικ. 12. Παρεκκλήσιο της Εύρεσης. Οροφή από λαξευμένο βράχο.

φος οριοθέτηση και πλάκα που σηματοδοτεί, κατά την παράδοση, τη θέση της Εύρεσης του Σταυρού από την Αγία Ελένη. Στο τμήμα της τοικοποιίας μεταξύ της αφίδας και της θέσης αυτής σώζεται αποσπασματικά τοιχογραφία της παράστασης της Σταύρωσης. Στο ανατολικό μέρος της νότιας πλευράς επάνω στον βράχο αποκαλύφθηκαν ίχνη τοιχογράφησης, σήμερα ελάχιστα ορατά, μεταξύ των οποίων διακρίνεται παράσταση αδιάγνωστης γενειοφόρου μορφής με φωτοστέφανο.

Σύμφωνα με το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το status quo των Αγίων Τόπων, που αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη του Βερολίνου το 1878, το παρεκ-

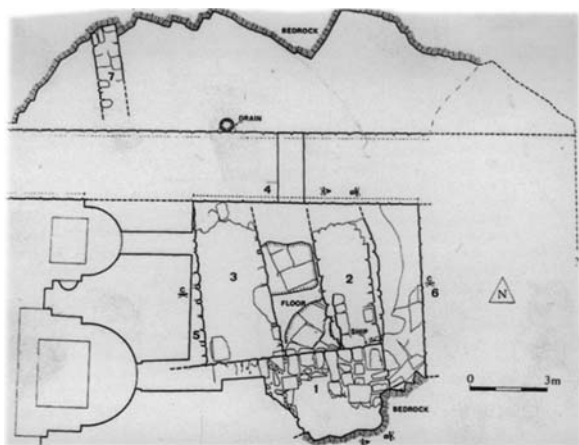
κλήσιο της Αγίας Ελένης ανήκει σήμερα στην αρμενική θρησκευτική κοινότητα και το παρεκκλήσιο της Εύρεσης είναι μοιρασμένο μεταξύ των Ελληνορθόδοξων, στους οποίους ανήκει η θέση της Εύρεσης, και των Λατίνων, οι οποίοι έχουν την αφίδα<sup>15</sup>. Εργασίες αναστήλωσης, για κάθε τμήμα από την αντίστοιχη θρησκευτική κοινότητα, έγιναν από το 1960 και εξής.

Στο παρεκκλήσιο της Εύρεσης έγινε από τους Λατίνους ανάκτηση του βόρειου τοίχου και της αφίδας και καλύφθηκε η κλίμακα και το δάπεδο με νέα πλακόστρωση (Εικ. 13). Ανασκαφικές έρευνες των Αρμενίων βόρεια και ανατολικά του



Εικ. 13. Παρεκκλήσιο της Εύρεσης. Κάτοψη-τομή (από Corbo, V.).

παρεκκλησίου της Αγίας Ελένης, το οποίο οι ίδιοι ονομάζουν παρεκκλήσιο St. Krikor (Αγ. Γρηγορίου), αποκάλυψαν τμήματα του λατομείου, λίγους προγενέστερους τοίχους, το κάτω τμήμα και τα θεμέλια των τοίχων της Βασιλικής του Μεγάλου Κωνσταντίνου, καθώς και μεγάλο αγωγό<sup>16</sup>. Ο χώρος αυτός (Εικ. 14) θεωρείται από τους ανασκαφείς ότι αποτελεί τμήμα-συνέχεια του παρεκκλησίου της Εύρεσης<sup>17</sup>. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η αποκάλυψη μικρού τμήματος τοιχογραφίας με παράσταση πλοίου και τη λατινική επιγραφή DOMINE IVIMUS σε τοίχο πίσω από την αφίδα (Εικ. 15), η οποία χρονολογήθηκε από τους



**Εικ. 14.** Ανασκαφή Β και Α των παρεκκλησίων.  
Κάτοψη (από Broshi, M.).



**Εικ. 15.** Ανασκαφή. Τμήμα τοικογραφίας με παράσταση πλοίου και επιγραφή.

ανασκαφείς στο πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ. Η παράσταση, λόγω της επιγραφής της, που παραπέμπει σε ψαλμούς και στην Καινή Διαθήκη, πιστεύεται ότι έγινε από πιστούς προσκυνητές, οι οποίοι πιθανόν ήρθαν από τη Δύση<sup>18</sup>. Τον χώρο αυτό, ο οποίος ορίζεται από τοίχους της Βασιλικής στις τρεις πλευρές του —βόρειο, νότιο και ανατολικό τοίχο του κεντρικού κλίτους—, οι Αρμένιοι μετέτρεψαν σε παρεκκλήσιο που το αφιέρωσαν στον St. Vartan και στους Αρμένιους Μάρτυρες. Οι εργασίες αναστήλωσης συμπληρώθηκαν με νέα διακόσμηση και στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης. Μεγάλοι πίνακες ζωγραφικής με θρησκευτικά, αρμενικά θέματα κάλυψαν το πάνω μέρος των τοίχων, το δάπεδο στρώθηκε με νέα ψηφιδωτά, αντίγραφα δαπέδων από την Αρμενία και δύο μεγάλες τράπεζες με κουβούκλια κατασκευάστηκαν στις δύο ασίδες.

Σύμφωνα με τις τελευταίες απόψεις η ανέ-

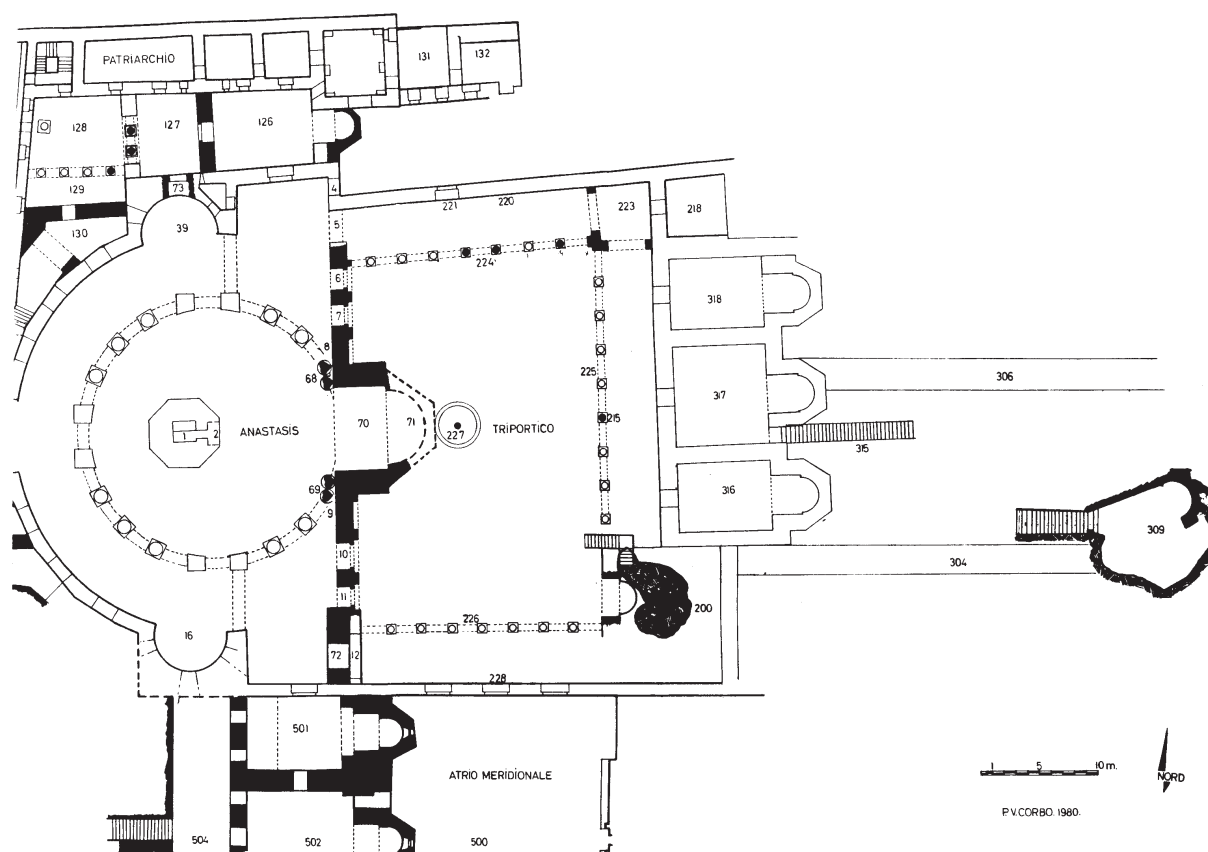
γερση και διαμόρφωση του παρεκκλησίου της Εύρεσης αποδίδεται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο, ενώ το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης χρονολογείται στην εποχή των Σταυροφόρων<sup>19</sup>. Τα σχέδια που συνοδεύουν τις σχετικές δημοσιεύσεις προσπαθούν με πολύ αμήχανο τρόπο να τεκμηριώσουν τη χρονολογική αυτή σειρά κατασκευής των παρεκκλησίων (Εικ. 16). Είναι τουλάχιστον παράδοξο να διαμορφώνεται και να χρησιμοποιείται πρώτα το παρεκκλήσιο της Εύρεσης, που βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος, και πολύ αργότερα να κατασκευάζεται το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης, που βρίσκεται σε ενδιάμεσο επίπεδο από το Ναό προς την Εύρεση. Εξαιτίας της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς και για χωροταξικούς λόγους τα σταδιακά επίπεδα —Ναός, Αγία Ελένη, Εύρεση— δημιουργούν έναν πιο ομαλό τρόπο μετάβασης. Είναι ανέφικτο να μην υπάρχει και μία χρονική αλληλουχία. Στο σχέδιο όμως δίνεται ο Γολγοθάς και τρία υποθετικά παρεκκλήσια βόρεια του, περίπου στη θέση του ημικυκλικού σημερινού περιδρόμου. Ανάμεσά τους μία υποθετική κλίμακα, σε άλλη θέση από την υπάρχουσα, χωρίς όμως να έχουν βρεθεί ενδείξεις για την ύπαρξή της, οδηγεί σε κενό και ανατολικά βρίσκεται ασύνδετο με το όλο συγκρότημα το παρεκκλήσιο της Εύρεσης<sup>20</sup>.

Τη χρονολόγηση αυτή ακολουθούν τα τελευταία χρόνια όλοι όσοι αναφέρονται στο Ναό και τα σχέδια αυτά αναπαράγονται, ακόμη και σε ειδικές μελέτες, χωρίς να επισημαίνονται όσα αναφέρθηκαν παραπάνω.

Το ερώτημα για την ανέγερση και τις φάσεις των δύο παρεκκλησίων ασφαλώς δεν έχει απαντηθεί ικανοποιητικά με την άποψη αυτή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν σχετικά με το θέμα των δύο παρεκκλησίων οι παλαιότερες απόψεις των ειδικών που ασχολήθηκαν με το μνημείο<sup>21</sup>. Οι μελετητές αυτοί συχνά δεν συμφωνούν στην ερμηνεία τους για επί μέρους λεπτομέρειες των χώρων του συγκροτήματος και τη χρονολογική τους απόδοση. Για το τμήμα του Ναού που ενδιαφέρει εδώ, συχνά δεν γίνεται η διάκριση σε δύο παρεκκλήσια, αλλά αναφέρεται συνολικά ως παρεκκλήσιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού. Όλοι όμως θεωρούν ότι ο χώρος αυτός συνυπάρχει με τη Βασιλική, της οποίας αποτελεί ένα εί-





Εικ. 16. Κάτοψη-πρόταση αναπαράστασης επεμβάσεων 11<sup>ου</sup> αι. (από Corbo, V.).

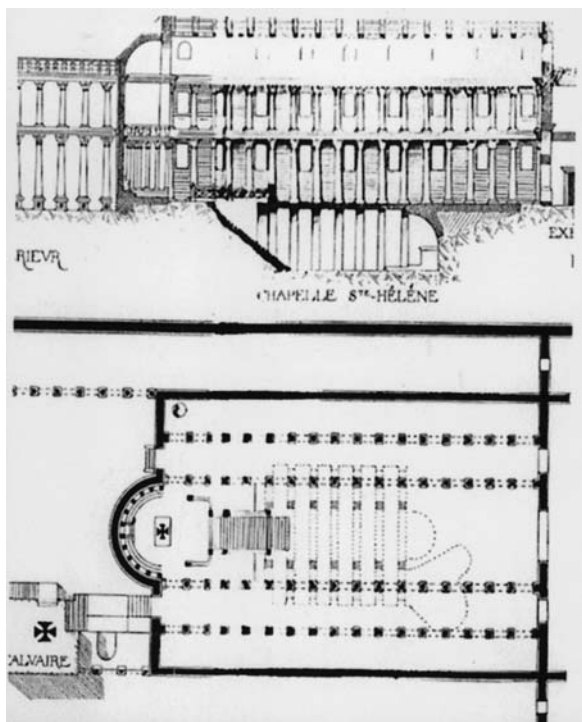
δος κρύπτης και ότι μόνον η ανωδομή του αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση.

Οι κυριότερες και πιο εμπειριστατωμένες απόψεις έχουν, από τις πρώτες έρευνες στο Ναό και μετά, ως εξής:

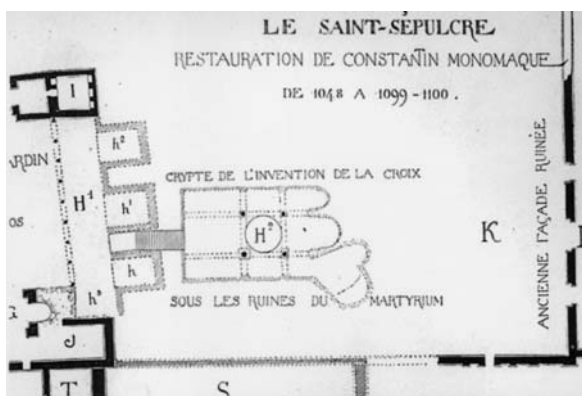
- Το υπόγειο παρεκκλήσιο κάτω από τη Βασιλική πήρε την τελική μορφή του σταυροειδούς ναού κατά την αναστήλωση του Μόδεστου και μόνο οι θόλοι της ανωδομής χρειάστηκε να ξανακτισθούν από τους Σταυροφόρους<sup>22</sup>.
- Όλες οι επιτόπιες έρευνες δείχνουν ότι τα υπόγεια παρεκκλήσια της Αγίας Ελένης και της Εύρεσης του Σταυρού αποτελούσαν την κρύπτη του Μαρτυρίου — δηλαδή της Βασιλικής — και από πάνω υπήρχε το ανυψωμένο Ιερό, όπως και στη Βασιλική της Γενήσεως στη Βηθλεέμ<sup>23</sup>. Ας σημειωθεί εδώ ότι ήταν ακόμη έντονη η επιστημονική συζήτηση για τη θέση της αψίδας της Βασιλικής, αν δηλαδή βρισκόταν στα δυτικά σύμφωνα με τον Ευσέβιο ή στα ανατολικά κατά την αρχιτεκτονική παράδοση. Ένα τμήμα της βρέθηκε σε ανα-

σκαφή το 1968 και αποδείχθηκε έτσι ότι η αψίδα βρισκόταν δυτικά<sup>24</sup>.

- Η εποχή της ίδρυσης και η μορφή του αρχικού παρεκκλησίου της Αγίας Ελένης είναι δύσκολο να διευκρινισθούν. Ωστόσο, είναι πιθανότατο ότι ήδη στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου πρέπει να υπήρχε κάθοδος προς την αρχαία κινστέρνα, ενώ σίγουρα η διαμόρφωση και τα ονόματα των παρεκκλησίων υπήρχαν από το τέλος του 7<sup>ου</sup> αι., μετά δηλαδή από την καταστροφή των Περσών το 614 μ.Χ. και τις εργασίες επιδιόρθωσης. Η θέση των αψίδων οπωσδήποτε υποδηλώνει ότι κατά την ανέγερσή τους υπήρχε και παρέμεινε άθικτη η κλίμακα καθόδου προς την Εύρεση<sup>25</sup>.
- Η υπόγεια εκκλησία της Αγίας Ελένης (Εικ. 17, 18) δεν αποτελεί δημιούργημα των Σταυροφόρων, οι οποίοι μόνο επιδιόρθωσαν την κρύπτη της Βασιλικής του Κωνσταντίνου, όπως δείχνουν η τοιχοδομία και οι άλλες οικοδομικές λεπτομέρειες. Η αρχιτεκτονική



Εικ. 17. Κάτοψη και τομή-πρόταση αναπαράστασης της Βασιλικής και του υπογείου παρεκκλησίου (από Vincent, H.-Abel, F.-M.).



Εικ. 18. Κάτοψη-πρόταση αναπαράστασης του υπογείου παρεκκλησίου του 11ο αι. (από Vincent, H.-Abel, F.-M.).

μορφή της κρύπτης της Εύρεσης παρέμεινε η ίδια, επειδή τη σεβάστηκαν όλες οι εργασίες αναστηλώσεων και επεμβάσεων στον Ναό<sup>26</sup>.

- Ο χώρος της Εύρεσης και το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης αποτελούσαν μία υπόγεια εκκλησία της Βασιλικής του Κωνσταντίνου, που διατηρήθηκε και χρησιμοποιήθηκε και σε όλες τις επόμενες φάσεις του συγκροτήματος. Σύμφωνα με τις πηγές και τις περιγραφές τον 11<sup>ο</sup>-12<sup>ο</sup> αι. υπήρχε στην οροφή ένα απλό άνοιγμα και ο τρούλος προστέθηκε αργότε-

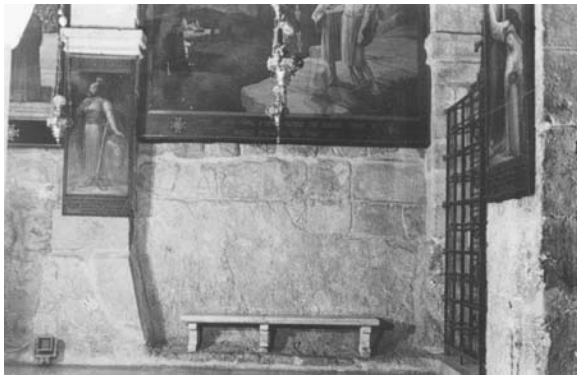
ρα<sup>27</sup>.

- Έχει προταθεί ακόμη και μία ενδιάμεση λύση, υποθετική όμως και όχι τεκμηριωμένη, στην προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα με το παρεκκλήσιο της Εύρεσης: "It seems probable that the Basilica of Constantine had no crypt. Steps and a vaulted passage along the southern lateral wall, led to the grotto of the Cross"<sup>28</sup>.

Τα ίδια τα παρεκκλήσια προσφέρουν ορισμένα στοιχεία σχετικά με την ίδρυση και ανέγερσή τους. Το κάτω μέρος του βόρειου και νότιου τοίχου, καθώς και ολόκληρος ο ανατολικός τοίχος πίσω από τις δύο αψίδες, ανήκουν χωρίς αμφιβολία στη Βασιλική. Οι τοίχοι αυτοί ορίζουν το κεντρικό της κλίτος. Τμήματα των νότιων κλιτών εντοπίστηκαν με ανασκαφές του Αθ. Οικονομόπουλου από το 1970-1973 και του Χρ. Κατσιμπίνη το 1974, ανατολικά από το βράχο του Γολγοθά<sup>29</sup>.

Όλοι οι τοίχοι έχουν την ίδια τοιχοδομία με μεγάλους, ορθογωνισμένους λιθοδόμους και ο βόρειος και οι νότιοι παρουσιάζουν, με τη δημιουργία μικρών εσοχών-δοντιών, σταδιακά καθ' ύψος μείωση του πλάτους τους. Θεμελιώνονται και πατούν επάνω στο βράχο. Σε μερικά σημεία μάλιστα, κυρίως στον νότιο τοίχο, ο βράχος έχει λαξευθεί κατάλληλα και αποτελεί το κάτω τμήμα της τοιχοδομίας (Εικ. 19, 20). Τμήμα βράχου είναι πιθανότατα και η βάση του νοτιοδυτικού κίονα. Σε μεγάλο ύψος υπάρχει λαξευμένος σε γωνία ο βράχος στο βόρειο γωνιακό διαμέρισμα (Εικ. 21). Ο ανατολικός τοίχος του κεντρικού κλίτους είναι χαμηλότερος από τους άλλους, καθώς ο βράχος εδώ εξέχει ψηλά και δεν έχει απολαξευθεί (Εικ. 22). Στη νότια πλευρά ο βράχος συνεχίζεται ακανόνιστα και φθάνει μέχρι το παρεκκλήσιο της Εύρεσης, η αψίδα του οποίου έχει κτισθεί σε επαφή μαζί του κατά το νότιο τμήμα της. Βόρεια και έξω από τον βόρειο τοίχο είναι ορατός, σε μεγαλύτερο βάθος, ακανόνιστος βράχος με ίχνη του λατομείου. Οι δύο άκρες του τοίχου, η δυτική και η ανατολική, είναι κτισμένες σε επαφή μαζί του (Εικ. 23).

Προς το παρόν δεν έχουν ερευνηθεί άλλα τμήματα της Βασιλικής, όπως τα βόρεια κλίτη και ο νάρθηκας. Ωστόσο, ο σχεδιασμός της κάτοψης και οι εργασίες κατασκευής δείχνουν μία ενιαία αρχιτεκτονική σύλληψη και μία ταυτόχρονη εκτέλεση, που ισχύει για όλα τα μέρη του μνημείου. Ο



Εικ. 19. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Νότιος τοίχος, δυτικό τμήμα.



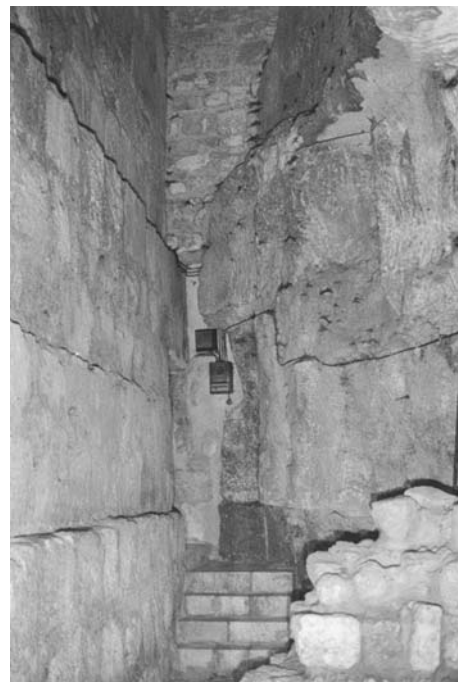
Εικ. 20. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Νότιος τοίχος, ανατολικό τμήμα.



Εικ. 21. Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Βόρειο γωνιαίο διαμέρισμα.



Εικ. 22. Ανασκαφή. Ανατολικός τοίχος κεντρικού κλίτους Βασιλικής.



Εικ. 23. Βόρειος τοίχος Βασιλικής και τμήμα του λατομείου.

άξονας του σημερινού Ναού δεν ταυτίζεται με αυτόν του παρεκκλησίου της Αγίας Ελένης. Στο κωνσταντίνειο κτίσμα όμως ο κατά μήκος άξονας που περνά από το κέντρο της αψίδας της Βασιλικής είναι σχεδόν ταυτόσημος με αυτόν του παρεκκλησίου. Πρόσθετα, ο ίδιος άξονας τέμνει πε-

ρίπου στο κέντρο την κεντρική θύρα εισόδου προς το αίθριο της Βασιλικής στον ανατολικό της τοίχο<sup>30</sup>. Τμήμα των προπυλαίων της Βασιλικής αποκαλύφθηκε σε ανασκαφή του 1883, σε εργασίες για την ανέγερση του κτιρίου της ρωσικής αποστολής<sup>31</sup>.

Για την ανέγερση του συγκροτήματος ο βράχος λαξεύεται, όπου χρειάζεται, για να δημιουργηθεί ο χώρος που θεωρείται απαραίτητος για να συμπεριλάβει όλες τις θρησκευτικές λειτουργίες που συνδέονται με τη Σταύρωση και το θαύμα της Ανάστασης του Κυρίου. Σχηματίζονται έτσι τα δύο κύρια επίπεδα με υψομετρική διαφορά μεταξύ τους, δηλαδή αυτό του κυρίως Ναού και αυτό των ανατολικών παρεκκλησίων. Ο βράχος γύρω από τον Τάφο λαξεύεται για να κτισθεί η Ροτόντα. Ο βράχος του Γολγοθά παραμένει ανέπαφος και περιβάλλεται από παρεκκλήσιο. Λαξεύεται εν μέρει για να κτισθεί η Βασιλική του Μαρτυρίου, που συμπεριλαμβάνει στο χαμηλότερο επίπεδο και την περιοχή της Εύρεσης του Σταυρού, του οποίου η συμβολική σημασία αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία της θρησκευτικής μας πίστης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ναός εγκαινιάζεται, όπως αναφέρει η Αιθερία, την ίδια ημερομηνία κατά την οποία βρέθηκε ο Σταυρός.

Δεν είναι δυνατό, μετά από τόσες επεμβάσεις, να διαπιστωθεί σήμερα η ακριβής μορφή των δύο παρεκκλησίων. Πιθανότατα επρόκειτο για κρύπτη-χώρο προσκύνησης και η φυσική καμπύλη του βράχου με το σημείο της Εύρεσης στο κάτω παρεκκλήσιο να αποτελούσε τον καθαυτό λατρευτικό χώρο. Η οροφή, μάλλον θολωτή, πρέπει να στηριζόταν σε κίονες και σε τέσσερις ψευδοπεσσούς που προεξέχουν από τον νότιο τοίχο, και των οποίων το κατώτερο τμήμα αποτελείται, όπως η κωνσταντινεία τοιχοδομία, από λαξευμένο βράχο, και σε αντίστοιχους κηλίβαντες στον βόρειο (Εικ. 5, 19, 20). Η κλίμακα που οδηγούσε στην κρύπτη βρισκόταν μπροστά στην αψίδα του Ιερού της Βασιλικής. Η κατασκευή αυτή της κρύπτης δεν ήταν άγνωστη στην κωνσταντινεία αρχιτεκτονική, όπως φαίνεται και σε άλλους σημαντικούς ναούς της εποχής, π. χ. στη Βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ<sup>32</sup> και στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη<sup>33</sup>. Η λειτουργία της κρύπτης, ήδη από την ίδρυση του Ναού, επιβεβαιώνεται και από την τοιχογραφία με την παράσταση του πλοίου και την επιγραφή, που διασώθηκαν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε τοίχο πίσω από τις αψίδες της Αγίας Ελένης. Είναι αυτονόητο ότι η εκτέλεση της τοιχογραφίας αυτής δεν θα ήταν δυνατή, αν ο χώρος δεν ήταν ανοιχτός και επισκέψιμος για τους προσκυνητές.

Σε μεταγενέστερη φάση πρέπει να αποδοθεί

η νέα διαμόρφωση των παρεκκλησίων με την ανέγερση του βόρειου τοίχου και της αψίδας στην Εύρεση και πιθανότατα των δύο αψίδων της Αγίας Ελένης. Οι πρόσφατες εργασίες αναστήλωσης και στα δύο παρεκκλήσια έχουν καλύψει ή τροποποιήσει σε μεγάλο βαθμό τους τοίχους αυτούς. Η πραγματική μορφή τους φαίνεται όμως σε παλαιές φωτογραφίες και στα σχέδια που έγιναν με την αφορμή των εργασιών<sup>34</sup>. Η τοιχοδομία τους διαφέρει από αυτή της Βασιλικής, καθώς έχουν κτισθεί σε όχι τόσο κανονικές στρώσεις, με λίθους διαφορετικού μεγέθους που έχουν υποστεί αδρή επεξεργασία. Οι επεμβάσεις αυτές, που δίνουν κυρίως στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης τη μορφή ενός κανονικού ναού, θα πρέπει να οφείλονται στις εργασίες αναστήλωσης του ηγουμένου Μόδεστου, τον 7<sup>ο</sup> αι. Στο τμήμα αυτό του συγκροτήματος, το οποίο λόγω της υψομετρικής διαφοράς δεν είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή, όπως δείχνει η διατήρηση σε ικανό ύψος των παλαιότερων τοίχων (Εικ. 24), ήταν ευκολότερο να δημιουργηθεί με λίγα μέσα και σε σύντομο χρονικό διάστημα ένας απαραίτητος χώρος λατρείας. Η εορτή για την ανύψωση του Σταυρού στην Ιερουσαλήμ, ύστερα από τη νίκη του αυτοκράτορα Ηρακλείου κατά των Περσών και την επιστροφή του Τιμίου Ξύλου, έγινε το 628 μ.Χ. ή σύμφωνα με άλλη άποψη το 630-631 μ.Χ. στο συγκρότημα του Ναού, το οποίο λειτουργούσε και πάλι μετά τις εργασίες επιδιόρθωσής του<sup>35</sup>.

Μικρή πρέπει να ήταν, για τον ίδιο λόγο, και η καταστροφή από τον Χαλίφη Αλ Χακίμ το 1009. Από την αναστήλωση του Κωνσταντίνου Β' Μονομάχου πρέπει να προέρχεται η διακόσμηση των



Εικ. 24. Νότιος τοίχος Βασιλικής.

παρεκκλησίων, της οποίας ένα μικρό μέρος διασώζεται στην τοιχογραφία της Σταύρωσης, ενώ η τοιχογραφία της ανδρικής μορφής επάνω στο βράχο είναι προγενέστερη και μπορεί να χρονολογηθεί στον 9<sup>ο</sup>-10<sup>ο</sup> αι.<sup>36</sup>

Η σημερινή μορφή των παρεκκλησίων προέρχεται από τις επεμβάσεις των Σταυροφόρων, που περιορίζονται κυρίως στην ανωδομή, ενώ η διακόσμησή τους από τις πρόσφατες εργασίες αναστήλωσης. Η κάτοψη και η διάταξη των χώρων παραμένει η ίδια. Στην Αγία Ελένη δύο μεγάλοι πεσσοί εκατέρωθεν της κλίμακας (Εικ. 25), τέσσερα τμήματα παλαιότερων κίωνων και τέσσερα κιονόκρανα σε β' χρήση στηρίζουν μαζί με τους πεσσούς και τους κηλίβαντες στο νότιο και βόρειο τοίχο τη νέα οροφή με τα τόξα, τα σταυροθόλια και τον τρούλο. Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, βάσεις, τμήματα κίωνων, κιονόκρανα και επιθήματα (Εικ. 26α-β, 27α-β), που προέρχονται προφανώς από μεγαλύτερο κτίριο, έχουν απολαυξευθεί για να ξαναχρησιμοποιηθούν. Το επάνω τμήμα του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου της Εύρεσης ανήκει στην ίδια εποχή. Στα δυτικά των παρεκκλησίων και στο υψηλότερο επίπεδο δημιουργείται ένας ημικυκλικός διάδρομος-περίδρομος, που περιβάλλει την αψίδα του νέου Ναού που κατασκευάζουν οι Σταυροφόροι και ο οποίος καταλαμβάνει το χώρο του αιθρίου, που βρισκόταν μεταξύ της Ροτόντας και της Βασιλικής



Εικ. 25. Βόρειος πεσσοί: Τόξο και γένεση σταυροθολίου.



Εικ. 26. α-β. Βάσεις κίωνων.



Εικ. 27 α-β. Κιονόκρανα και κίονες, υλικό σε β' χρήση.



**Εικ. 28.** Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Κλίμακα.

του Κωνσταντίνου. Στον ημικυκλικό περιδρόμο ανοίγονται τρεις αψίδες-μικρά παρεκκλήσια. Η κλίμακα προς την Αγία Ελένη (Εικ. 28) βρίσκεται πλέον μεταξύ του κεντρικού και του νότιου παρεκκλησίου. Η κατασκευή τους οδηγεί σε αλλαγή στην κατεύθυνση της αρχής της κλίμακας. Στις δύο πλευρές της, βόρεια (Εικ. 29) και νότια (Εικ. 30), είναι ορατοί οι αρμοί στην τοικοποιία, που ορίζουν το σημείο της επέμβασης. Η κλίμακα στρέφεται ελαφρά προς το Βορρά. Το κεντρικό παρεκκλήσιο του περιδρόμου είναι κτισμένο στο κάτω τμήμα του σε επαφή με τον βράχο που είναι ορατός στο βόρειο γωνιακό διαμέρισμα, ενώ το νότιο παρεκκλήσιο είναι κτισμένο επάνω στον νότιο τοίχο του κλίτους της Βασιλικής.

Οι πληροφορίες από τα κείμενα και τις πρώιμες πηγές, σε συνδυασμό με τα ως τώρα στοιχεία από τα ίδια τα παρεκκλήσια της Αγίας Ελένης και της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, δείχνουν ότι αυτά ανήκουν στην αρχική φάση της ίδρυσης του συγκροτήματος και ακόμη ότι στη μακρόχρονη ζωή του μνημείου υπέστησαν ορισμένες τροποποιήσεις (Εικ. 31), χωρίς ωστόσο να εγκαταλειφθούν ή να χάσουν ποτέ κάτι από τη σημασία τους.



**Εικ. 29.** Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Κλίμακα, επάνω τμήμα, βόρεια πλευρά.



**Εικ. 30.** Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Κλίμακα, επάνω τμήμα, νότια πλευρά.

**Εικ. 31.** Παρεκκλήσιο Αγίας Ελένης. Άποψη κεντρικού και δυτικού τμήματος. Χαρακτικό του 1862 του Contre-Amiral F.E.



## Σημειώσεις

\* Στον καθηγητή κ. Γ. Λάββα, για την ευκαιρία που μου έδωσε να γνωρίσω και να εργασθώ στον Πανάγιο Τάφο, και όχι μόνον.

1. Ευσεβίου. Εις τον Βίον Μακαρίου Κωνσταντινίου του Βασιλέως, PG 20, σ. 1056.
2. Ευσεβίου. ό.π., σ. 1085.
3. Ο Γολγοθάς βρισκόταν δυτικά και εξωτερικά από το δεύτερο χρονολογικά τείχος της πόλης. Βλ. για το θέμα του τείχους Guthe, H.-Schick C. "Die zweite Mauer Jerusalems und die Bauten Constantins am heiligen Grabe", *ZDPV* 8 (1885), 245 κ. ε. Βλ. ακόμη τη εξέταση της πολεοδομίας της πόλης, στον Gemer-Durand J. "Topographie de Jérusalem", *EO* 6 (1903), 5-16, 161-174 και *EO* 7 (1904), 65-75, 139-148. Σχετικό χάρτη δημοσιεύει ο Τζαφέρης Β. *Άγιοι Τόποι*, Αθήνα 1988, σ. 60.
4. Η περιγραφή της Εύρεσης από το άρθρο του Παπαδόπουλου Θ. "Έκ της αρχαιότητας ιστορίας του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων", *Πανηγυρικός Τόμος της 1500ης Επετείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων*, 451-1951, Ιεροσόλυμα 1955, σ. 67-96.
5. Έχουν χρονολογηθεί από τον 8ο αι. και μέχρι τη μεταβυζαντινή εποχή, για τα πρωιμότερα βλ. Nestle, E., "Die Kreuzauffindungslegende, nach einer Handschrift vom Sinai", *BZ* 4 (1895), σ. 318-345.
6. Βλ. Frolov A. *La relique de la vraie croix*, Paris 1961, 55 κ. ε., όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.
7. Ευσεβίου, ό.π., σ. 1085 κ. ε.
8. Για το θέμα βλ. Ταμπάκη Σ. "Ο Γολγοθάς και το Παρεκκλήσιο του Αδάμ στον Πανίερο Ναό της Αναστάσεως Ιεροσολύμων, Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου", *Βυζαντινά 21* (2000), σ. 493-521.
9. Αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων Κυρίλλου. "Κατηχήσεις", *XIII*, PG 33, σ. 776.
10. Αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων Κυρίλλου. "Επιστολή προς Κωνσταντίνον", PG 33, 1168. Πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι υπήρχε η άποψη, πως η επιστολή αυτή δεν είναι αυθεντική.

11. Aetheriae. *Ad Loca sancta peregrinatio*, βλ. την ελληνική μετάφραση του Ιερομονάχου Νικόδημου Μπαρούση, Αιθερίας Οδοιπορικών των Αγίων Τόπων και Σινά, Αθήνα 1989.
12. Για τα κείμενα αυτά, βλ. Baldi, D., *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Jerusalem 1982, σ. 635 κ. ε.
13. Baldi D. *Enchiridion...* ό.π., σ. 637-638
14. Για περιγραφή των φάσεων εν συντομία, βλ. De Sandoli S. "Calvary and the Holy Sepulchre", *Historical Outline*, Jerusalem x. xp.
15. Για το ιδιοκτησιακό καθεστώς, βλ. Timotheus, Patriarch of Jerusalem, *The Sanctuaries of the Holy Land*, Jerusalem 1949.
16. Βλ. Broshi M. "Excavations in the Holy Sepulchre in the Chapel of St. Vartan and the Armenian Martyrs", στο *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993, σ. 118-122.
17. Broshi M. "Excavations in the Holy Sepulchre...", ό. π., 118: "This continuation of the Chapel of the Cross...".
18. Broshi M. "Excavations in the Holy Sepulchre...", ό. π., σ. 121-122.
19. Οι απόψεις αυτές της χρονολόγησης στον Corbo V. *La Basilica del S. Sepolcro*, Jerusalem 1969, 62-63, 79-80 και τ. ίδ., *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Jerusalem 1981, τ. I, σ. 107, 159-160, 166 κ.ε.
20. Corbo V. *Il Santo Sepolcro...*, ό. π., τ. II, tav. 4.
21. Οι σημαντικότερες σχετικές δημοσιεύσεις είναι: De Vogüé, M. *Les églises de la Terre Sainte*, Paris 1860, Mommert C. *Die heilige Grabeskirche zu Jerusalem*, Leipzig 1898, Heisenberg A. *Grabeskirche und Apostelkirche*, I. Teil *Die Grabeskirche in Jerusalem*, Leipzig 1908, Vincent H.-Abel, F.-M., *Jérusalem nouvelle*, Paris 1914, Schmaltz K. *Mater Ecclesiarum, Die Grabeskirche in Jerusalem*, Strassburg 1918, Couâsson, Ch., O.P., *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974. Σε όλες τις παραπάνω μελέτες υπάρχει εκτενής παλαιότερη βιβλιογραφία για το συγκρότημα του Ναού.
22. Τη γνώμη αυτή πρεσβεύει ο De Vogüé M. *Les églises...*, ό. π., σ. 159 κ. ε., σ. 176.
23. Ο Mommert C. *Die heilige Grabeskirche...*, ό. π., σ. 112 και κυ-

- ρίως σ. 179 κ. ε., εκφράζει αυτή την άποψη λαμβάνοντας υπόψη του και όλες τις ερευνητικές, ανασκαφικές εργασίες που έγιναν στην περιοχή αυτή του συγκροτήματος εκείνη την εποχή.
24. Η ανασκαφή αυτή, που αποκάλυψε μεγάλο τμήμα της αψίδας της Βασιλικής, έγινε από τον Αθ. Οικονομόπουλο, αρχιτέκτονα του ελληνικού Τεχνικού Γραφείου του Παναγίου Τάφου και δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Φωτογραφίες δημοσίευσε ο Corbo V. *Il Santo Sepolcro...*, ό. π., τ. III, σ. 87-90.
25. Η άποψη αυτή είναι του Heisenberg A. *Grabeskirche...*, ό. π., σ. 165 κ. ε.
26. Βλ. Vincent H.-Abel, F.-M. *Jérusalem...*, ό. π., σ. 132-134, 190 κ. ε., 220 κ. ε., 256-257, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.
27. Βλ. Schmaltz K. *Mater Ecclesiarum...*, ό. π., 331 κ. ε., όπου και ενδιαφέρουσες αναφορές σε πηγές.
28. Coüasnon Ch, OP. *The Church of the Holy Sepulchre...*, ό.π., σ. 41.
29. Katsimbinis C. "The Uncovering of the Eastern Side of the Hill of Calvary and its Base", *Liber Annuus* 27 (1977), σ. 197-208, pls. 19-38 και A-C.
30. Βλ. Schmaltz K. *Mater Ecclesiarum...*, ό.π., σ. 354.
31. Βλ. Guthe H.-Schick C. *Die zweite Mauer Jerusalems...*, ό.π., σ. 247 κ. ε., πίν. VI, όπου και οι σχετικές αναφορές.
32. Για σύντομη περιγραφή και σχέδια, βλ. Τζαφέρη Β. *Άγιοι Τάφοι*, Αθήνα 1988, σ. 119-127.
33. Βλ. εν συντομία, Krautheimer R. *Rome, Profile of a City*, 312-1308, Princeton, New Jersey 1980, σ. 86-87, fig. 70.
34. Βλ. σχέδιο σε Corbo V. *Il Santo Sepolcro...*, ό.π., τ. II, tav. 57.
35. Για την επιστροφή και ανύψωση του Σταυρού και το πρόβλημα της χρονολόγησης, βλ. Frolov A. "La vraie croix et les expéditions d' Héraclius en Perse", *REB* 11 (1953), *Mélanges Martin Jugie*, 88 κ. ε. Για τη λατρεία και τις εορτές του Σταυρού βλ. Bernardakis P. "Le culte de la croix chez les Grecs", *EO* 5 (1901-1902), σ. 192-202 και σ. 257-264.
36. Οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν θέμα άλλης ειδικής εργασίας.